

նմոյշ մը տուած ԲԱԼԱ նաեւ յիշեալ երկու մեծ հատորներու բովանդակութեան, որոց իւր ներածութիւն կը ծառայէ սա, որ և առանձին հանգամանքներու պատճառաւ բուն գործէն երկու տարի վերջ անջատ հրատարակուեցաւ ի Ստոտկարգ¹:

Երախկին հատորներուն այս համառօտ վերատեսութիւնն ընելէն վերջ, ներկայ տետրէս թարգմանելով կը գնենք կտոր մը, որ ինքն ալ իւր կարգին ընդհանուր ներածութիւն մ'է հայկական իրաւագիտութեան:

Հ. Ա. ԱՍՏՈՒԲԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՐԱՒԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՐՏԱՔԻՆ ԶԱՐԴԱՅՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հայկական իրաւագիտութեան վրայ ամենահին տեղեկութիւնները կ'աւանդեն մեզ ուրարտեան — հայկական բեւեռագիր արձանագրութիւնը, թ' զար նախ քան գՔրիստոս. թագաւորաց քանի մը կարգադրութիւնը, յորս նաեւ ինչ ինչ պատժական որոշողութիւնը, զոր օրինակ սպառնալիք մահուան, այրելու կամ խեղդելու, (նման ասորա-բարելոնական բեւեռագիր արձանագրութեանց), են բոլոր բովանդակն ինչ որ աստուցմէ քաղել կարելի է:

Իրական օրինադրութեան մը առաջին հնդեցիք նախ Արշակունեաց հարստու-

թեան միջոց կը նշմարուի Մովսէս Խոբենացւոյ վկայութեան համեմատ վաղարշակ Ա (149—127 Ն. Ք.) էր որ երկրին կարգաւորակ կարգադրութիւն մը և օրէնք տուաւ. ինչպէս նաեւ պէտք չենք երբեք այս օրինադրութեան տակ նաեւ քաղաքային օրինադրութիւն մը երեւակայել. Արշակունի արքային կարգադրական գործունէութիւնը, ինչպէս որ կը հասկցուի ասոր արձնչական պատմական տեղեկութիւններէն, գլխաւորապէս հասարակաց իրաւունքի սահմանին կը հայտնին. ամէնէն առաջ երեւան կու գան օրէնք նկատմամբ արբունի տան, ինչպէս նաեւ վիճակի և աստիճանի, և աւատակաւ. նաց իրարու և թագաւորին հետ վերաբերութեանց մասին². Երմանապէս նոյն պատմագիրը կը ծանուցանէ որւէ Արշակունի թագաւորաց նկատմամբ եւս, թէ « կարգս և գեղեցիկ օրինադրութիւնս » սահմանեցին և հաստատեցին: Սակայն ասով օրինադրութեան մը սկզբնական տարիքը միայն կարելի է հասկնալ, որ կը բաղկանար ընդհ. օրէնքներէ և պատուէրներէ, որոց համեմատ պէտք էր արդարութեան ատենը դատել զանազան գաւառներու մէջ: Մենք գիտենք որ առանձին գաւառներ և վիճակներու մէջ իրաւասութիւնը գաւառապետներու կամ ցեղապետ-

1. Skizzen der Grundriss der Geschichte des armenischen Rechts. (Sonderabdruck aus der Zeitschrift für vörygleichende Rechtswissenschaft, XIX Band). Stuttgart 1906. Իսկ բուն Դաւ. Խաւատարեց վերնագիրէն Mittelearmenisches Rechtsbuch 1904. Թէեւ ապեալ ի վ մենեթի³ բայց կը ծախուի Ք. J. Trübner, Strassburg.

2. Խոր. Բ. 8. « Եւ օրէնս իմ հաստատ (վաղարշակ) ի տան թագաւորութեան իւրոյ, և ժամս որովէ եւեւեւեւ, և իւրերոց և ի խախնանութեանց և զքոսս և նաց ... Հրաման տայ քաղաքացեաց մարդկան արգոյ և պատիւ լինել քան զգեղեցկաց, և զգեղեցկաց պատուել զքաղաքացի որպէս զինքանս », (Հմտ. Դաւ. Բ 1 և Սմարտայ զբոց ի նման օրէնքները). Նոյն թագաւորն ուրիշ որոշողութիւններ կը հայնի արքունի ընտանեաց անդամներու թագաւորին հետ ունեցած վերաբերութեանց և ի մասնաւորի նոցա Հաշտենից գաւառը քնակելուն և կալուածներ անոնելուն, Երեւի օրէնքս անկի վերջարժեք Արտուազգ Ա. Խոր. Բ. 22 վրէջ: « Սա ժառանգեցուցանէ զգերարս իւր և զբորս ի գաւառս Աղիովանի և Արեւիտայ, Բորով ի նոսալ գմանս արքունի՝ որ ի շէնս այնմ գաւառաց, հանդերձ ասանձիկն մտց և

տոկեաց, ըստ օրինակի ազգականացն՝ որ ի կողմանս Հաշտենի. որպէս զի լինի նոցա պատուականացոյն և ասուել թագաւորացն քան զայլ Արշակունիս. միայն օրինադրէ ոչ կեալ Այրարատ ի բնակութիւն արքայի », Երեւոյ առանձին կերպով կը պատմէ պատմիչ թէ այս օրէնքը ինչպէս զործարկեցին Սանադրեւիկ և Արտուազգ Բ. վերջնայ համար կ'ըսէ նա. « Եւ հաւածէ յԱյրարատս զամենայն երբարս իւր ի գաւառս Արիովանայ և Արեւիտայ, զի մի բնակեցցին յԱյրարատ ի կալուածս արքայի. բայց միայն զՏիրան պահէ փոխարեւ իւր, զի որդի ոչ զոյր նորս », (Խոր. Բ. 61): Տիրան թագաւորի ժամանակ յիշեալ գաւառները փոխարեւած Արշակունիներ ընդարձակագոյն իրաւունքներ խնդրեցին, բայց թագաւորը զլացաւ անոնց. փոփոխում կամ բարձունք այս կալուածի բաժանման կատարուեցաւ ըստ Խոր. նաչոյ Սասանեան Արտաշէրի ժամանակ. « Իսկ Արտաշէր գեղեցկակցէս յարարեալ զաշխարհս Հայոց, ի կարգ առաջին հաստատէ, Երեւն զԱրշակունիսն, զգնկուսս, ցեալսն ի թագն և յԱյրարատ բնակելոյ, կարգէ ի նոյն տեղիս մտիւք և ունեց, որպէս էինն », (Խոր. Բ. 77):

ներու — նախարարաց — ձեռքն էր: Թագաւորին դատելու իշխանութիւնը կը սահմանափակուէր, բուն արքունի կալուածներէն զուրա, պետական ոճիրներու անձով սահմանին մէջ, ինչպէս, զոր օրինակ, տէրութեան մատնութեան և նման բաներու: Իւրաքանչիւր գաւառներու և նահանգներու մէջ, որոնք Թոյլ կերպով միայն կապուած էին Թագին հետ և իրենց ներքին գործերուն մէջ անկախ տէրութեան մը պատկերը կ'ընծայէին, քաղաքային օրինաց գործադրութեան մէջ կը տիրէր տեղական սովորութիւնը: Ասիկայ շրջանն է յորում զլիաւորապէս կը տիրէր Սովորաբան (Ռեկըր (կամ պարզապէս Սովորաբան), և որուն դեռ անծանօթ է սեղմ և միաձեռն հասարակաց օրէնք մը, ինչպէս նաեւ օրինազորին մը ձեւացումը: Օրինաց տարբերութիւնն ըստ զանազան գաւառներու, արդարութեան միաձեռն կիրառութեան չգոյութիւնը ըստ ձեւացած օրինազորոց, կրնայ իբր օրէնք չունենալ նկատուիլ, եթէ բազմաթիւ զրացի ազգի մը հետ որ աւելի բարձր աստիճանի մը վրայ գտնուի իրաւագիտութեան զարգացման մասին մէջ: Այս նկատմամբ նշանաւոր է ի մէջ այլոց Յուստինիանու 534ին օրէնք մը, ժառանգութեան իրաւունքի վրայ, ուր կ'ըսէ թէ Հայերը իրենց մինչեւ հիմայ « առանց օրինաց » վիճակէն կ'ազատէ. դարձեալ Ասորի Յակոբ Եղեասացոյ կտոր մը, Ընդդէմ Հայոց ճառէն, բոլորովին կը ժխտէ Հայոց օրէնք ունենալը. « Հայաստանի ժողովուրդը ի սկզբանէ ի վեր առանց օրէնքի ապրած են »:

Թէ պարթեւական հարստութեան (66-429 յետ Փրիստոսի) այս շրջանին մէջ բնիկ (հայկական) սովորութեան օրէնքին ըզր արդէն ուրիշ պաշտօնական, փոխառեալ օտար օրէնք մը զօրել սկսաւ, կը ցուցուի պատմագրին շատ մը խօսքերէն: Ար-

շակունեաց պաշտօնական արքունի օրէնքը հաւանականաբար մեծաւ մասամբ պարսկական ծագում ունէր: Արդէն առհասարակ ընդունելու է, որ ընդհանրապէս հին ժամանակներէն սկսեալ յարատեւ օտարի օրէնքներ մուտք գտած են թէ օրէնսդրութեամբ և թէ նաեւ սովորութեամբ ընդունուած օրէնքներու մէջ, ըստ որում պարագային համեմատ այն ժողովրդեան օրէնքները իբր պաշտօնական կը զօրէին՝ որուն գերիշխանութեան տակ նա կը զրոնուէր. այսպէս այդ կը հասկցուի զլիաւորապէս պարսկական օրինաց հետ վերաբերութեան նկատմամբ վեցերորդ դարէն ի վեր Ն. Ք. Հայաստան իբր պարսկական սատրապութիւն մը սերտ վերաբերութեան մէջ մտած էր իրանի հետ, այնպէս որ կամաց կամաց հայկական երկրին մէջ իրանացում մը կատարուեցաւ, սեղմ իմաստով, ազատաց և տիրող դասակարգին մէջ. այս իրանացումը արդէն ի սկզբան Ա. դարուն Ն. Ք. այնքան տարածուած էր որ, գրեթէ ամէնը, ինչ որ այդ ժամանակի Հայաստանը բարձրագոյն կրթութիւն և զարգացումն ունէր, պարսկականէն յառաջ կու գար. պարսկական՝ անուանք Ազատաց, պարսկական՝ զգեստաւորում և զինում. և թէ նաեւ օրէնքը բարբր և կեանքն եւս այդ միջոցին առանց պարսկական ազդեցութեան չմնացին, այդ ինքնին կը հասկցուի: Թէեւ այս պարթեւական հարստութեան տակ (66էն սկսեալ յետ Փրիստոսի), որուն մօտ պարսկական ազդեցութիւնն իւր բնական նեցուկը գտաւ, այս օտար կրթութեան հոսանքն զօրացաւ թէ՛ ըստ կարեւորութեան և թէ՛ ըստ ազդեցութեան, այնուհանդերձ, գէթ օրէնքի տեսակէտով, չկրցաւ Հայ ժողովրդեան ներքին խաւերուն մէջ թափանցել և հաստատուն կոտան գտնել: Հայոցմէ ընդունուած պարսկական օրէնքը

1. Յուստինեան հրովարտակին (Գ) մէջ Հայոց օրէնքը, այն է ամուսնութեան և ընչից ժառանգութեան նըկատմամբ տիրող սովորութիւնը կ'անուանուի «*ΝΟΜΟΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ*». Հայ ազգին նկարագրին քարտարոսական

ըԼԼԼԼԼԼ ուրիշ շատ անգամ եւս ըսուած է, Հմմտ. Տակա. Տարեգիրք Բ 56. նաեւ Ասորիկոս պատրիարքին առ Սահակ Մեծ կաթողիկոսն գրած Թուղթը, առ Մովսէրէն. Գ. 57.

էր և մնաց միայն պաշտօնական, աւագանւոյն, ազատաց օրէնքը, բայց ոչ երբէք ժողովրդեան օրէնքը: Ոտար օրէնքը տեւական և խորաթափանց ազդեցութիւն ունեցաւ նախ ցրիստոնէական շրջանին սկսելուն: Գաւառական օրէնքներու ցով հասարակաց օրէնքի մը, որ ընդունուած օրէնքներէ իւր ծագումն ունէր, ձեւանալը և հաստատութիւնը՝ յետագայ ցրիստոնէական շրջանի արդիւնք մ'է:

Շարայսրեղի

ԵԳԻՊՏԱՆԻ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՔԱՌԱՍՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(1865-1905)

(Համառոտ տեսութիւն)

Գահերէի խարամ-ընթերցատան

Վերջին տասնեակ տարիներուն մէջ Հայ լրագրութիւնը երկու գլխաւոր շրջաններ ունեցաւ: 1896-77-էն սկսեալ՝ աստ-անոց ցրուող արեւմտեան ազգայինը ամէն անկիւններէ հանդէսներ, շարաթաթերթեր, լրագիրներ հանեցին հրապարակին վրայ: Իսկ Ռուսահայք՝ այս շարժման տասնամեակը կատարեցին ուրիշ աւելի ուժեղ շարժումով մը. և ո՞վ կրնայ համբել այն ամէն թերթերը որոնք 1905-1906 թուականը ձակատնուեց «Առաջին տարի» ու շատ մը անուններով հրապարակ ելան: Եւ դեռ կը շարունակուին ծնանելու:

Ըստ այսմ Եգիպտահայ լրագրութեան պատմութիւնը երեք շրջաններու ստիպուած եմ բաժնել. Առաջին՝ նախ քան 1897 թուականը. երկրորդ՝ 1897-1905. երրորդ ներկայ շրջանը:

Ա. ՇՐՋԱՆ

1. ԱՐՄԱԻՆԻ. — Լրագրաց պատմութեան մէջ դիւցազ մ'է Արարամ Մուրա-

տեանը: Սա՛ ինքն ըլլալով թէ՛ խմբագիր, թէ՛ տպագրիչ՝ 1850ին՝ Նիկոմեդիոյ մէջ «Հայրենասէր»-ը կը սկսի հրատարակել. բայց երբ նիւթական օգնութիւնը իրեն ձեռնտու չեն ըլլար՝ 1853ի մայիսին կը դադրեցնէ, և իր գործունէութեան տասնամեակը նոր Հանդէսով մը կը կատարէ՝ Փարիզի մէջ Փարիզ շարաթաթերթէ հրատարակելով. աս ալ նախորդին նման էրեք տարի կը տեսնէ և 1862ին սկիզբնէր կը դադրի երեւնալէ:

Երկու տարի վերջ Մուրատեանը Գահերէ կը գտնենք, «Արմաւենի» կիսամսեայ լրագրով. նորէն ինքը կ'ըլլայ Եգիպտոսի առաջին թերթին հիմնադիրը և խմբագիրը: Այս թերթին անդրանիկ թիւէն կ'իմանանք որ Մուրատեան «Զախորդ հիւանդութեան մը պատճառաւ» կը դադրեցնէ «Փարիզ»-ը, և ապաքինելէն վերջ Գահերէ կը փոխադրուի ու հրատարակել կը սկսի «Արմաւենի»-ն այն զաղափարով և այն եռանդեամբ՝ ինչ որ 15 տարի առաջ «Հայրենասէր»-ը: Գահերէին առաջնորդական փոխանորդը Գեոր. Մկրտիչ արքեպիսկոպոս, և Ազգ. վարժարանին Հոգաբարձութիւնը՝ ձեռնտու կ'ըլլան խմբագրին. և Եգիպտահայ անդրանիկ թերթը հրապարակ կ'ելնէ սա ձակատով. «ԱՐՄԱԻՆԻ ԼՐԱԳՐ ԿԻՍԱՄԱՆԱՅ ԶԱՂԱԶԿԱՆ, ազգային և քանասիրական, Առաջին տարի, թիւ 1, 1866, 16 մարտ»: Եւ լրագրին առաջին յօդուածը «Յայտարարութիւն»՝ կը ստորագրէ Հոգաբարձութեան ատենակալտը Յովսէփ Մանուկեան. իսկ խմբագրականը՝ Ա. Մուրատեան:

Արմաւենին, այսօրուան Արատ Բեմի մեծութեամբ, երեք լայն սիւններով 4 էջ կը պարունակէր. երկրորդ թիւը՝ որ լայն կը տեսնէ Ապրիլ 1ին՝ ձակտին վրայ դրոշմուած ունի «Արմաւենի» խոշոր և զարդարուն տառերով: — Բայց այլ եւս չեւեցաւ նա՛:

Թերթս պիտի հրատարակուէր ըստ ծա-

1. Մենք միայն առաջին երկու թիւերը տեսած ենք: